

Kuinka Lutherin kanta esivallan vastustamiseen muuttui

JAAKKO KIILUNEN

ABSTRACT
How Luther's View on Resistance to Secular Authority changed

Martin Luther never aimed to form a comprehensive doctrine on secular authority. His writings on the subject were reactions to ever-changing political situations. Daily political maneuvering was essential in reinterpreting the concept of secular authority in 1529–1530. The article re-enacts the context and debate between Lutheran theologians and princes. It also articulates the fundamental arguments of the debate that had a critical influence on European political thought. Luther renounced armed resistance to the emperor, but Lutheran princes managed to persuade him to accept that a paragraph in Roman law bound them to resist the emperor by force, were he to attack Lutherans on base of religion, thus elevating law above the emperor himself. The ability to reinterpret previous theories and arguments makes Luther an ingenious example of political theorist as a politician, especially as he managed to retain his rationale of non-resistance surprisingly consistently despite the apparent volte-face.

Johdanto

Martin Lutherin määritelmä *esivallan* käsitteestä luetaan usein vuonna 1523 julkaistusta kirjoituksesta *Maallisesta esivallasta* (*Von weltlicher Oberkeytt, wie weyt man yhr gehorsam schuldig sey*). Kirjoituksessa toisaalta korostetaan esivallalle kuuliaisuuden ehdottomuutta (Room. 13:1), mutta varsinaisesti Luther hakee vastausta kysymykseen, *milloin esivallalle ei tarvitse olla kuuliainen*. Taustalla on hänen saksaksi kääntämänsä Uuden testamentin kieltäminen katolisten ruhtinaiden hallitsemisessa Saksin herttuakunnassa, Baijerissa, Brandenburgissa ja Itävallassa (Estes 2003, 206).

Kysymys esivallan väkivaltaisen vastustamisen mahdollisuudesta on yksi Lutherin poliittisten kirjoitusten kantavista teemoista. Hänen suhtautumisensa tähän mahdollisuuteen pysyi kielteisenä varhaisista kirjoituksista myöhäisiin, mutta vuonna 1530 Luther hyväksyi esivallalle uuden, keisarin aseellisen vastustamisen sallivan määritelmän. Tämä muutos tapahtui poliittisen tilanteen eläessä nopeasti, kun

teologit ja ruhtinaat reagoivat alati muuttuviin aseelmiin.

Lutherin kirjoitukset ovat aikalaispuheenvuoroja teologien, juristien ja ruhtinaiden käymässä debattissa. Uusien käsitteiden synty ja niiden hyväksyminen yleisesti käytettyyn sanastoon kertovat niiden sisällön tiedostamisesta yhteiskunnassa (Skinner 1978a, x). Näin ollen uusien käsitelmärytysten hyväksymisen voi nähdä merkinä poliittisen kamppailun tuloksena syntyneestä poliittisesta muutoksesta.

Olen pyrkinyt rekonstruoimaan (*to re-enact*, ks. Collingwood 1944, 78) Lutherin kirjoitusten kontekstia ja sitä kautta hänen ajatteluaan. Lähestymistapani vahvuus ja heikkous ovat saman asian kääntöpuolia. Syventymällä asiaan Lutherin näkökulmasta hahmotan hänen kirjoitustensa tarkoituksiperiä, mutta jätän taustalle sen, kuinka häntä tulkittiin laajemmin omassa kontekstissaan ja myöhemmin.

Luther hylkäsi 1510-luvun lopulla kirkon opetuksen, jonka mukaan ihminen voisi vaikuttaa pelas-

tukseensa tekemällä hyviä tekoja. Lisäksi hän tulkit- si kanonisen lain rikkovan Jumalan säätämää järjes- tystä ja alkoi epäillä paavia Antikristukseksi. Luther uudisti myös käsitystä sakramenteista. Hän puolus- ti näkemyksiään niin voimakkaasti, että kasteen ja ehtoollisen sakramenttien tulkinta muodostui lop- pulta kynnyskysymykseksi, josta hän ei henkilökoh- taisesti tinkinyt protestanttisten säätyjen neuvotel- lessa puolustusliiton perustamisesta.

Luther sai kannattajia saksalaisten ruhtinaiden keskuudesta, ja luterilaisuus nousi nopeasti poliittise- ksi liikkeeksi. Voi sanoa, että reformaatio tarjosi kanavan ruhtinaiden pitkäaikaiselle pyrkimykselle kasvattaa omaa valtaansa. Lutherin opeille myötä- mieliset ruhtinaat tulkitsivat kirkon puuttumisen heidän alueillaan opetettavaan uskoon oman valtansa loukkaukseksi, ja he puolustivat alueilleen levin- nyttä uutta oppia. Vastaavasti luterilaisuutta poliiti- tisista tai uskonnollisista motiiveista vastustaneet ruhtinaat katsoivat alueensa uskon turvaamisen kuuluvan heidän vastuulleen. Esimerkiksi Baijerin herttuat käyttivät huomattavia resursseja pitääkseen evankelisuuden poissa alueiltaan (Strauss 1959, 369–370).

Lutherin mukaan kirkolla ei ollut oikeutta säätää lakeja, mikä teki maallisesta valtakunnasta politiikan kentän (Mitchell 1992, 689). Hän katsoi, että poli- tiikalla ja laeilla ei voinut tavoittaa hengelliseen val- takuntaan kuuluvaa autuutta samoin kuin ihminen ei voinut sovittaa syntejään omilla teoillaan. Kristityt ruhtinaat oli mahdollista saada säätämään hyviä lakeja sekä harjoittamaan hyvää politiikkaa, ja teo- logeilla oli siksi merkittävä velvollisuus tarvittaessa nuhdella vallanpitäjiä ja vaatia heitä toimimaan jumalallisen oikeuden mukaisesti.

Artikkeli havainnollistaa sitä, kuinka oleellisia vuosien 1529–1530 päivänpoliittinen taktikointi sekä vallitsevista oikeusperiaatteista esitetyt eri tulkinnat olivat esivallan käsitteen uudelleen määrittämisen prosessissa. Samalla uudesta määritelmästä käydys- sä keskustelussa muodostettiin ja legitimoitiin eu- rooppalaisen poliittisen ajattelun keskeisiä linjoja.

Kontekstista ja käsitteistä

Pyhä saksalais-roomalainen keisarikunta oli ainut- laatuinen *polity*, jolla oli tiivis yhteys kirkkoon. Lut- herille oli muiden aikakautensa oppineiden tavoin selvää, että keisarius eli siitä päättäminen kuului

saksalaisille (Aretin ym. 1984, 462). Lutherin aikaan *saksalaisuus* ei ollut vielä *kansalaisuutta* tarkoittava määrite. Kyse oli viittauksesta germaanisten heimo- jen yhteiseen kulttuuriin, kieleen ja historiaan, jois- ta renessanssihumanistit saattoivat lukea Tacituksen teoksesta *Germania*. 1400-luvulla puhe *saksalaisista maista* alkoi nousta esille yhä useammin, ja vuonna 1512 keisarikunnan viralliseksi nimeksi tuli *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation*. (Whaley 2012, 17.)

Keisarikunnassa ei ollut pitkään aikaan yleisesti hyväksyttyä konstitutionaalista lakitekstiä. Keisari Kaarle IV:n vuonna 1356 julkaisema kultainen bul- la oli eräänlainen ”valtioasetus”, jossa määriteltiin muun muassa roomalaisten kuninkaan¹ seitsemän valitsijaa. Vaaliruhtinaiden lisäksi muut maata hallit- sevat ruhtinaat, herttuat, kreivit, arkkipiispat ja piispat kokoontuivat historian aikana useasti päät- tämään keisarikunnan asioista. Tapaamiset (*Hoftage*) olivat epäsäännöllisiä, eikä osallistuvien ruhtinaiden joukko ollut vakiintunut. Vuonna 1489 näitä ko- koontumisia alettiin kutsua valtakunnanpäiviksi (*Reichstag*).

Valtakunnankaupungit (*Reichsstädte*) ja vapaa- kaupungit (*Freie Städte*) olivat ruhtinaiden hallitse- miin maakaupunkeihin verrattuna suoremmin kei- sarin hallinnassa, ja niille oli myönnetty esimerkik- si veronmaksuun liittyviä erivapauksia. Vuodesta 1489 lähtien nekin saivat edustuksen valtakunnan- päivillä ja pääsivät lopulta edustettujen valtakunnan- säätyjen (*Reichsstände*) joukkoon. (Whaley 2012, 32.) Keisarin poliittinen liikkumavara kävi olemattomak- si ilman säätyjen tukea, sillä vaikka säätyjen katsottiin olevan keisarin välittömiä alamaisia, niillä oli ääni- oikeus valtakunnanpäivillä.

Vuonna 1495 perustettu valtakunnan kamarioi- keus (*Reichskammergericht*) on yksi esimerkki sää- tyjen pyrkimyksestä rajoittaa keisarin valtaa. Keisa- rilla oli oikeus nimittää johtava tuomari, mutta säädyt vastasivat muista nimityksistä. Siirto perin- neoikeudesta kohti roomalaista oikeutta näkyy val- takunnan kamarioikeuden koostumuksessa siten, että puolet säätyjen nimittämistä tuomareista oli aatelisia ja puolet lainoppineita. *Reichskammergericht* edisti roomalaista oikeutta koko valtakunnassa pää- töksellä, jonka mukaan paikalliset lait eivät saaneet olla ristiriidassa sen päätösten kanssa. (Whaley 2012, 33.)

Luther kirjoitti evankeliumin saksankielisen kään- nöksensä kieltämistä vastaan esittämällä maallisen

ja hengellisen valtakunnan olevan erillisiä: maallinen esivalta ei voi rajoittaa evankeliumia. On kuitenkin välttämätöntä ymmärtää, että vaikka Luther kirjoitti maallisen ja henkisen valtakunnan ja regimentin eroista, niitä käsittelevä *oppi* on vuosisatoja myöhemmin syntynyt konstruktio². Moderni aika loi luterilaisille teologeille tarpeen uudenslaiselle reflektiopinnalle sosiaalisiin ja eettisiin kysymyksiin. *Kahden valtakunnan opin* käsite on siis työkalu, jonka avulla Lutherin poliittista ajattelua voi pyrkiä ymmärtämään. Vastaaaviin, oleellisiin mutta anakronistisiin, tutkimukselliseksi työkaluiksi vakiintuneisiin käsitteisiin lukeutuvat muiden muassa *humanismin* ja *konstitutionalisin* käsitteet, joiden käyttö yleistyvä vasta 1800-luvulla (Höpfl 2006, 113).

Lutherin käsitys valtakunnasta ei heijastanut vain aikakautensa poliittista järjestystä, vaan se perustui Augustinuksen teokseen *De civitate Dei*. Keskiäikäisessä ja myös skolastisessa perinteessä vallan tai *miekkojen* jakoa koskeva teoretisointi pyrki perustelemaan, miksi milläkin taholla oli legaalinen syy vaatia valtaa itselleen. Teologiasta irrallista oikeustiedettä ei ollut olemassa, joten teorit pohjasivat yleisesti kirkon kaanoniin kuuluviin kirjoituksiin ja niiden erilaisiin tulkintoihin. Samaan aikaan kanoninen oikeus perustui pitkälti roomalaiselle oikeudelle.

Lutherille *esivalta* ei ollut abstraktio, vaan hän viittaa sillä suoraan hallitsevassa asemassa oleviin henkilöihin. Hänen ymmärryksensä hallitusvallan tehtävästä järjestyksen ylläpitäjänä tulee ilmi myös käsitteen *Gewalt* kautta. Luther käytti käsitettä usein synonyymina esivallalle tai hallitusvallalle (*Regiment*). (Höpfl 1991; xxxii, xxxvii–xxxviii.)

Saksan *Stand* on valtiota tarkoittavan sanan *Staat* kanssa samaa kantaa kuin latinan *status*, eli se viittaa *säädyn* ohella myös esimerkiksi *asemaan* ja *paikkaan* (Conze ym. 1990, 156). Lutherin kielenkäytössä käsite *Stand* viittasi myös henkilökohtaisen elämän järjestykseen (mt., 201). Pohjoiseurooppalaisille humanisteille oli tyypillistä ajatella, että aateluus oli korkeimpia inhimillisiä hyveitä. Sen vuoksi sosiaaliset hierarkiat tuli säilyttää osana hyvin järjestäytyntä yhteiskuntaa (Skinner 1978a, 238–239.)

On syytä kiinnittää huomiota myös *luterilaisuuden* käsitteeseen. Luther ei halunnut perustaa uutta kirkkokuntaa eikä myöskään pitänyt nimityksestä *luterilainen*, sillä hän katsoi puolustavansa evankeliumia eikä omaa oppiaan (WA 15, 78). Joka tapauksessa ilmaisu *Lutterisch* tai *Lutherisch* löytyy useasta aika-laistekstistä etenkin 1520-luvun puolivälistä eteen-

päin. Ainakin vuodesta 1519 alkaen ilmaisia käytettiin kirjoitettaessa Lutherin ajatusten tukijoista, jotka osallistuivat *luterilaiseen erehdykseen* ja niskurointiin kirkkoa vastaan. Kysymys luterilaisista esiintyi jo useammassa kirjoituksessa Wormsin valtakunnanpäivien 1520 jälkeen, ja loppuvuonna 1522 paa- vi käyttää kirjeessään lahkoon viittaavaa ilmaisua *secte Lutherane* (RTA 3, 393).

Puolustusliiton tarve

Oman valta-aseman turvaaminen oli keskeisimpiä ruhtinain poliittisista tavoitteista, ja puolustusliiton solmiminen oli varteenotettava keino päämäärän saavuttamiseksi. Esimerkiksi Schwabenin liitto oli perustettu valtakunnankaupunkien väliseksi puolustusliitoksi, mutta myöhemmin siihen kuului myös eri ruhtinaskuntia. Luterilaisuuden leviäminen hajotti liiton ruhtinain erimielisyyksien vuoksi vuonna 1525 talonpoikaiskapinan kukistamisen jälkeen³. Katoliset ruhtinaat perustivat tilalle jo samana vuonna Dessaun liiton, jonka yhtenä tavoitteena oli estää luterilaisuuden leviäminen. Saksin herttua Yrjö oli liiton perustamisessa aloitteellinen, ja hän yritti saada mukaan myös Saksin vaaliruhtinaan Juhanan sekä Hessenin maakreivin Filipin – turhaan. (RTA 5/6, 65.) Ruhtinaat alkoivat jakautua eri leireihin uskonnon perusteella.

Filip oli huolissaan Dessaun liiton seurauksista luterilaisille ruhtinaille. Katolisten asemaa vahvisti myös se, että keisari Kaarle V oli alkuvuonna 1525 kukistanut Ranskan kuninkaan Frans I:n joukot Pavian taistelussa. Keisari oli allekirjoittanut Lutherin ja tämän seuraajat lainsuojattomiksi kerettiläisiksi tuomitsevan Wormsin ediktin vuonna 1521, ja luterilaiset pelkäsivät ediktin täytäntöönpanoa. Luterilaiset ruhtinaat halusivat yhdistää rivinsä ennen seuraavia valtakunnanpäiviä.

Lokakuussa 1525 Filip otti yhteyttä Juhanaan, joka vastasi kannattavansa kiistanalaisista uskonkohdista sopimista valtakunnanpäivillä. Filip jatkoi neuvotteluja muiden muassa Trierin ja Pfalzin ruhtinain sekä Juhanan pojan, Saksin tulevan vaaliruhtinaan Juhana Fredrikin kanssa. Ruhtinaskuntien lisäksi hän koetti saada liittoon myös kaupunkeja. Esimerkiksi Nürnbergin kaupunginraati kuitenkin vastasi, ettei kaupunki liity mihinkään, minkä voi tulkita keisarin vastustamiseksi. (RTA 5/6, 69–72.) Lopulta Filip ja Juhana sopivat liiton perustamisesta Gothassa hel-

mikuussa 1526, ja varsinainen perustamisasiakirja päivättiin 2. toukokuuta Torgaussa. On tärkeää huomata, ettei liitolla ollut yhteisiä sotajoukkoja.

Pelättyä konfliktia ei syntynyt ennen seuraavia valtakunnanpäiviä, jotka avattiin Speyerissa 25.6.1526. Luterilaisten kannalta alku oli hyvä, sillä avajaispäivänä Magdeburgin kaupunki liittyi Torgaussa perustettuun liittoon. Liitto oli kasvanut jo aiemmin kesäkuussa, joten kyse ei ollut enää ainoastaan Saksin vaaliruhtinaskunnan ja Hessenin välisestä sopimuksesta. Näkymiä kohensi myös se, että pian ranskalaisten kukistamisen jälkeen Kaarle oli ajautunut kiistoihin paavin kanssa. Paavi liittoutui muun muassa Ranskan kanssa, ja keisarin käymä sota tätä niin kutsuttua Cognacin liigaa vastaan voitti jälleen aikaa luterilaisille.

Valtakunnanpäivät avasi keisarin sijaisena Itävallan arkkiherttua, Kaarlen nuorempi veli Ferdinand. Keskusteluja sävytti huoli Osmanien valtakunnan laajenemispyrkimyksistä. Lisäksi valtakunnanpäivillä vallitsi yleinen tyytymättömyys kirkollisten uudistusten pysähtyneisyyteen, mikä näkyi erityisesti kaupunkien kollegiossa. (LW 49, 154–156.) Yleiset rasitteet veivät myös katolisten ruhtinaiden ponnen Wormsin ediktin täytäntöönpanosta. Itse asiassa valtakunnanpäivät päättivät yksimielisesti, että valtakunnansäätyjen tuli hallita siten, että ne voisivat vastata teoistaan Jumalalle ja keisarille. (mt., 156.) Näin ruhtinaat saattoivat tulkita keisarin myöntäneen heille päätösvallan uskontoon liittyvässä asiassa, vaikka varsinainen *cuius regio, eius religio* -periaate vahvistettiin vasta Augsburgin valtakunnanpäivillä vuonna 1555.

Hessenin maakreivi Filip oli Speyerin valtakunnanpäivien jälkeen ensimmäisenä luterilaisena ruhtinaana käyttämässä oikeuttaan järjestää uskonnon harjoittaminen hallitsemallaan alueella oman harkintansa mukaan. Jo lokakuussa hän järjesti Homburgin kaupungissa kokouksen, joka nimitti toimikunnan laatimaan uutta kirkkojärjestystä. Tuloksena syntynyt *Reformatio ecclesiarum Hassiae* on pitkälti Filipin teologisen neuvonantajan François Lambertin käsialaa. (Estes 2005, 48.)

Filip ymmärsi, että luterilaiset olivat vielä liian hajanainen liike, jotta hän voisi toimia itsenäisesti tällaisessa kysymyksessä. Liikkeen voimistaminen oli hänelle tärkeä poliittinen tavoite, jota hän ei voinut tehdä ilman Lutherin ja Philipp Melanchthonin tukea. Wittenbergin teologeilta tullut tuomio olisi voinut merkitä muiden luterilaisten ruhtinaiden halut-

tomuutta yhteistyöhön Hessenin kanssa. Siksi maakreivi pyysi Lutheria kommentoimaan Lambertin tekstiä. Luther pitää siinä muotoiltua kirkkojärjestystä ennenaikaisena ja kannattaa kerralla tehtävän uudistuksen sijasta vähitellen tapahtuvaa seurakuntien uudistustyötä (WA Br 4, 157–158). *Reformatio ecclesiarum Hassiae* jäi julkaisematta (Estes 2005, 49).

Vuonna 1529 Speyerin toisilla valtakunnanpäivillä keskeisimmät kysymykset koskivat Osmanien valtakunnan kanssa käytyä sotaa sekä evankelisen liikkeen leviämistä. Keisari ei päässyt paikalle sota-toimien vuoksi, joten sijaishallitsijana häntä edusti jälleen Ferdinand. Juhanan teologisena neuvonantajana oli kaupungissa Melanchthon. Katolisten hyökkäystä pelännyt Hessenin maakreivi Filip oli tunnustellut ennen valtakunnanpäiviä Habsburgin vastustajien kiinnostusta sotilasliiton perustamiseen. (Bainton 1950, 317.) Tämä oli suututtanut Saksin vaaliruhtinaskunnan hovien, joka koetti pitää hyviä välejä keisariin.

Keisarin vaatimukset valtakunnanpäivien avajaisistunnossa kuullut Melanchthon kirjoitti järkyttyneenä ystävälleen Joachim Camerarius Vanhemmalle niistä rangaistuksista, joilla luterilaisia uhattiin (LC 2, 471–472). Keisari oli päättänyt, että Speyerin edellisillä valtakunnanpäivillä tehty päätös, joka käytännössä mahdollisti luterilaisuuden leviämisen ja julkisen harjoittamisen, oli mitätöitävä. Lisäksi zwingliläisyys oli pysäytettävä ja katolisille tuli taata oikeus uskonsa julkiseen harjoittamiseen myös evankelisten hallitsemilla alueilla. (RTA 7, 1142–1143.)

Poliittinen paine evankelisten liikkeiden väliselle liitolle kasvoi entisestään, kun katolisten vahva asema valtakunnanpäivillä kävi selväksi. Syntyi suunnitelma koota yhteen teologit Luther, Melanchthon, Huldrych Zwingli ja Johannes Oekolampadius sakramenttia koskevan skisman ratkaisemiseksi. (LC 2, 472.) Luther hyväksyi sakramenteiksi vain kasteen ja ehtoollisen, ja vaikka tästä näkemyksestä oli laaja yhteisymmärrys evankelisten liikkeiden sisällä, sakramenttien sisällöstä oli erimielisyyttä. Muutama vuosi aiemmin luterilaiset olivat väitelleen anabaptistien kanssa kasteesta, kun taas Zwinglin ja tämän seuraajien kanssa riita syntyi ehtoollisesta.

Anabaptistit eivät saavuttaneet ruhtinaiden kannatusta, eikä neuvotteluihin heidän kanssaan ollut poliittista painetta. Yhteisen sävelen löytäminen zwingliläisten kanssa olisi puolestaan voinut luoda yhtenäisen protestanttisen rintaman, vastapainoksi katolisille ruhtinaille. Hessenin maakreivi oli kiin-

nostunut tästä mahdollisuudesta jo vuonna 1526, jolloin strasbourgilainen poliitikko Jakob Sturm ehdotti evankelisten johtohahmojen kokoontumista. Tuolloin poliittista eikä erityisesti teologista tahtoa löytynyt tarpeeksi tapaamisen järjestämiseksi. Kolmen vuoden aikana poliittinen paine oli kasvanut huomattavasti.

Wormsin edikti vahvistettiin lopulta Speyerin toisilla valtakunnanpäivillä levottomuuksien pelossa ainoastaan katolisille alueille. Luterilaisuutta tuli toisin sanoen sietää ainakin seuraavaan kirkolliskokoukseen asti. Evankeliset ruhtinaat vastustivat joka tapauksessa ediktin toimeenpanoa, ja marssivat ulos salista ja palasivat myöhemmin esittämään vastalauseensa. Näin syntyi uusi yhteisnimitys evankelisille liikkeille: *protestantit*. Ferdinand kieltäytyi ottamasta protestia huomioon. Valtakunnanpäivät hyväksyivät enemmistö päätöksellä Ferdinandin ehdotuksen 22.4.1529, ja vastalauseeseen esittäneet ruhtinaat jättivät virallisen vetoomuksensa keisarille (RTA 7, 1345–1356). Keisarin täytyi käsitellä vetoamus, ennen kuin siinä mainittuja päätöksiä saattoi panna täytäntöön keisarikunnassa. Protestanttiset ruhtinaat vastustivat enemmistö päätöstä, joka kumosi edellisten valtakunnanpäivien yksimielisen päätöksen.

Juhana ja Filip perustivat Nürnbergin, Strasbourgin ja Ulmin kanssa väliaikaisen puolustusliiton samana päivänä, jona valtakunnanpäivät päättivät panna Wormsin ediktin toimeen katolisilla alueilla. Tähän asti Juhana oli Lutherin neuvosta vastustanut sotilaallista liittoutumista. Juhanan näkökulmasta maantiede teki keisarin vastustamisesta vaarallista, koska Saksin vaaliruhtinaskunnalla oli yhteistä rajaa Habsburgien hallitsemien maiden kanssa. Lisäksi Habsburgit olivat velkaa Saksille, eikä keisari ollut vielä virallisesti myöntänyt Juhanelle vaaliruhtinaan arvoa. Lopuksi oli kysymys Zwinglistä, jonka opeuksiin Strasbourgin tiedettiin suhtautuvan varsin myönteisesti. Huhtikuussa 1529 perustettu liitto ei välttämättä olisikaan onnistunut ilman Strasbourgin edustajien esittämää lausuntoa heidän käsityksistään sakramenteista. Lausunto tyydytti Saksin edustajia, joskin on huomattava, etteivät Wittenbergin teologit olleet mukana näissä neuvotteluissa. (Christensen 1984, 420–422.)

Melanchthon yritti sovittelulla suhteita katolisiin. Kaikki luterilaisten ja zwingliläisten välille tehtävät rinnastukset olivat hänen näkökannaltaan huolettavia. Hessenin maakreivin toivoma yhteisestä protestanttisesta tunnustuksesta sopiva teologien

kokous epäilytti Wittenbergin teologeja, ja Melanchthon kirjoitti aiheesta Juhana Fredrikille 14.5.1529. Melanchthon pelkää Filipin kääntyvän yhä enemmän Zwinglin puoleen, jos Lutherin vastaus maakreivin pyyntöihin olisi jälleen kielteinen. Siksi Melanchthon pyytää Juhana Fredrikiä harkitsemaan uskonkeskustelun tarpeellisuutta ja mieluusti kirjoittamaan siitä kielteisesti, jotta hän voisi puolestaan kirjoittaa maakreiville Saksin hovin torjuvasta suhtautumisesta hankkeeseen. (LC 2, 476–477.)

Kun Luther kuuli protestanttisten ruhtinaiden perustamasta puolustusliitosta, hän kirjoitti Juhanelle tuomitakseen liittoutumisen. Lutherin mukaan tieto sotilaallisesta liittoutumisesta voi ensinnäkin provosoida vastapuolen hyökkäykseen ilman, että hyökkäysaikeita olisi ensin ollutkaan. Toiseksi hän nostaa esille kysymyksen opista. Koska liiton tarkoituksena oli puolustaa protestanttisen uskon vuoksi hyökkäyksen kohteeksi joutunutta jäsentä, puolustettiin samalla myös muiden jäsenten harhaoppeja. (WA Br 5, 77.) Lutherin näkemys zwingliläisyydestä tulee näin varsin selvästi esille. Kolmanneksi hän vetoaa Vanhaan testamenttiin, jossa tällaiset liitot tuomitaan merkinä epäluottamuksesta Jumalan apuun (Jes. 30:15). Juhana oli vakuuttunut Lutherin perusteluista ja muutti harjoittamaansa politiikkaa sen mukaisesti (Christensen 1984, 423).

Protestanttien uskonkeskustelut olivat poliittisesti väistämättömiä, ja Wittenbergin teologit laativat niiden pohjaksi heinä–elokuussa 1529 uskonartiklat (WA 30 III, 82–83). Ehdotuksen artiklojen laatimisesta teki todennäköisesti joko Brandenburg-Ansbachin maakreivi Yrjö tai Saksin vaaliruhtinas Juhana (Christensen 1984, 424). Nämä *Schwabachin artikloina* tunnetut uskonkohdat saavat nimensä kaupungista, jossa ne esitettiin lokakuun puolivälissä samana vuonna. Ne kuitenkin toimivat jo aiemmin Juhanan politiikan välineenä protestanttien yhteisestä puolustusliitosta neuvoteltaessa.

Filip lähetti 1.7.1529 Lutherille ja Melanchthonille viralliset kutsut osallistua Marburgin uskonkeskusteluun saman vuoden mikkelinpäivänä. Maakreivi mainitsee kutsukirjeessään toisen puolen edustajista ainoastaan Oekolampadiuksen, vaikka Zwingli oli jo aiemmin kutsuttu paikalle. (LC 2, 485.) Wittenbergin teologit vastasivat kutsuun myönteisesti (WA Br 5, 110), mutta heinäkuun lopussa ystävälleen lähettämässään kirjeessä Luther kertoo, ettei vastausta annettu hyvillä mielin (mt., 125).

Luther ja Melanchthon saapuivat Marburgiin syyskuun viimeisenä päivänä. Seuraavana päivänä teologien kestityksestä vastannut Filip järjesti tapaamisen Lutherin ja Oekolampadiuksen kanssa, kun taas sovittelevampana pidetty Melanchthon tapasi Zwinglin. Lokakuun toisena päivänä alkoi yleinen keskustelu, jossa mukana oli suuri määrä keskeisiä protestanttisia teologeja. (LC 2, 497–498.) Keskustelu auttoi hälventämään osapuolten keskinäisiä ennakkoluuloja toisistaan, mutta ehtoolliskysymyksessä ei löytynyt yhteisymmärrystä. Filip yritti vielä aikaansaada yhteistä evankelista tunnustusta, joka laadittiin pitkälti Schwabachin artiklojen pohjalta. Tuloksena oli viisitoista Marburgin artiklaa, mutta ehtoollista käsittelevästä artiklasta ei päästy sopuun.

Marburgista Luther ja Melanchthon jatkoivat Juhanan toiveen mukaisesti kohti Schleizia, jossa kokoontui joukko puolustusliiton perustamista ajavia luterilaisia ruhtinaita (LW 49, 236). Vaaliruhtinas halusi kuulla tuoreimmat tiedot uskonkeskustelusta suoraan teologeilta. Kun protestanttien poliittiset edustajat olivat koolla Schwabachissa 16.10.1529, Juhana ehdotti Wittenbergissä kesällä laadittuja artikloja liiton tunnustukselliseksi perustaksi (RTA 8, 275). Strasbourgin, Ulmin ja Nürnbergin edustajat kieltäytyivät, ja myös Filip vetäytyi hankkeesta (Christensen 1984, 424). Hessenin maakreivi syytti epäonnistumisesta Juhanan neuvonantajaa *der alte cantzler* Gregor von Brückiä, jonka hän katsoi uskovan liiaksi *prediger* Lutherin kantoja (RTA 8, 431). Speyerissa huhtikuussa solmittu väliaikainen puolustusliitto raukesi faktisesti Schwabachissa.

Perusteluja puolustusliiton puolesta ja vastaan

Kaarle vaati heinäkuussa 1529, että protestanttien oli peruttava Speyerissä esittämänsä vetoamus (RTA 8, 694). Protestantit katsoivat vetoamuksen esittämisen keisarille oikeudekseen, mutta Kaarle antoi vangita häntä Piacenzaan tapaamaan matkanneen valtuuskunnan. Kiristyneessä tilanteessa Brück sai jälleen vaaliruhtinalta tehtäväkseen tiedustella Wittenbergin teologeilta puolustusliiton perustamisen oikeutusta. Lutherin 18. marraskuuta esittämä vastaus ei tuonut uusia perusteita, vaan hän ohjeistaa Juhanaa luottamaan jumalalliseen johdatukseen (WA Br 5, 183). Marraskuun lopulla Schmalkaldeniin kokoontuneet protestantit eivät saaneet aikaan konk-

reettisiä päätöksiä. Juhana ei ollut valmis – mahdollisesti Lutherin vastauksen vuoksi – luopumaan Schwabachin artikloista, vaan esitti niiden hyväksymisen liittoon kuulumisen ehtona. Myöskään toimenpiteistä protestanttien delegaation vangitsemisen suhteen ei syntynyt päätöstä. Säädety sopivat jälleen uusista neuvotteluista, joiden asialista olisi sama mutta osallistujina vain ne, jotka hyväksyivät Schwabachin artiklat.

Filip ei lannistunut yrityksissään löytää uusia keinoja ja perusteita protestanttien poliittisen aseman vahvistamiseen. Joulukuun 21. päivänä Brandenburg-Ansbachin maakreiville lähettämässään kirjeessä hän esitti konstitutionalistisen perustelun esivallan vastustamiselle: Filipin mukaan keisarin ja ruhtinaiden välinen suhde ei ollut ehdoton, vaan vaati keisaria huolehtimaan velvollisuuksistaan. Jos lakia ylläpitämään valittu keisari sivuuttaa velvollisuutensa, voivat ruhtinaat sanoutua irti alamaisesta suhteestaan keisariin. (Scheible 1969, 44–46.) Filipin perusteluilla oli ennakkotapaus keisarikunnan historiassa, sillä vuonna 1400 vaaliruhtinaat valitsivat uuden keisarin katsottuaan Wenzel IV:n laiminlyöneen julkisen rauhahan ylläpidon (Skinner 1978b, 195). Filip tosin katsoi, ettei keisarin valinneiden vaaliruhtinaiden yhteistä päätöstä tarvittu, vaan jokainen ruhtinas oli saanut valtansa Jumalalta ja oli siten oikeutettu sanoutumaan irti hallitsijanvelvollisuutensa laiminlyöneestä keisarista.

Filip tulkitsi strasbourgilaisen teologin Martin Bucerin tavoin, että Paavali viittaa Roomalaiskirjeen 13. luvussa oikeastaan yhden esivallan sijasta useampaan esivallan edustajaan. Näin Filip kyseenalaistaa näkemyksen keisarista korkeimpana maallisena esivaltana. Kaikki ruhtinaat ja kaupungit ovat hänen mukaansa yhdenvertaisesti velvollisia suojelemaan alamaisiaan ja sitä kautta myös evankeliumia jopa keisaria vastaan, mikäli tämä uhkaisi näitä. Lazarus Spengler toisti Nürnbergin kantana, että keisarille uskollisuudenvalan vannonut kaupunki oli suorassa suhteessa keisarin alamainen. (Shoenberger 1977, 68–69; 1979, 9.) Myöskään maakreivi Yrjö tai Wittenbergin teologit eivät innostuneet Filipin näkemyksistä. Luther tunsi Filipin puolustusliiton perustamisen kiireellisyyttä puolustavat argumentit, ja yritti vakuuttaa Juhanan siitä, ettei vallitseva tilanne oikeuttanut sotilaallista järjestäytymistä. Luther uskoo, että diplomatialla on vielä paljon annettavaa, ja siksi hän suosittelee Juhanaa jatkamaan sovittelevaa politiikkaa, ellei uusia seikkoja tule ilmi (WA Br 5, 211).

Brandenburg-Ansbachin maakreivi konsultoi monia teologeja sekä henkilökohtaisesti että neuvonantajansa Georg Voglerin välityksellä. Lutherin ja Spenglerin lisäksi muun muassa Johannes Brenz Württembergin herttuakunnasta osallistui aktiivisesti vuodenvaihteessa 1529–1530 käytyyn keskusteluun. (RTA 8, 492.) Schwabachin artiklat hyväksyvien protestanttien rivit olivat yhä liian hajanaiset liiton perustamiseen, kuten Nürnbergissä tammikuun 1530 alussa käydyissä keskusteluissa kävi ilmi. Lutherin lisäksi erityisesti Spengler ja teologi Wenzeslaus Linck katsoivat kaikkien oikeudellisten ja teologisten perusteiden kieltävän keisarin vastustamisen (LW 49, 272). Yrjö muutti politiikkaansa niin, että Brandenburg-Ansbach alkoi suhtautua kielteisesti keisaria vastaan suunnattua liittoa kohtaan (Wolgast 1977, 148). Samaan aikaan protestanttisten alueiden lounaisosissa Strasbourg ja Zürich perustivat oman sotilaallisen liittonsa (LW 49, 264). Luther tuomitsi liiton suoralta kädeltä kapinointina (WA Br 5, 237).

Nürnbergin epäonnistuminen jälkeen Juhana kysyi neuvoa Wittenbergin teologeilta. Luther laati Justus Jonaksen, Johannes Bugenhagenin ja Melancthonin kanssa yhteisen kirjeen 6.3.1530. Kirje kertoo paljon protestanttien kesken käydyistä keskusteluista, sillä Luther pyrkii selvästi torjumaan syksyn aikana esitettyjä keisarin vastustamista oikeuttavia argumentteja. Hänen mukaansa Kaarlen asema esivallan edustajana pysyy, vaikka tämä rikkoisi hallitsijanvallassaan⁴ tekemänsä lupaukset ruhtinainden asemasta ja oikeuksista (WA Br 5, 258). Hän soveltaa vastaavaa ajattelua myös näkemykseen, jonka mukaan Kaarlen kieltäytyminen protestanttien esittämän vetoomuksen kuulemisesta olisi peruste keisarin vastustamiselle (mt., 259). Filipin esittämät näkemykset heijastavat kuvaa keisarista vertaistensa keskuudesta valittuna ruhtinaana (*primus inter pares*), kun taas Lutherin kanta heijastaa hierarkkisempaa näkemystä keisarikunnasta. Spenglerin tavoin Luther uskoo *jokaisen* olevan velvollinen kuuliaisuuteen esivaltaansa kohtaan. Tämä koskee myös ruhtinaita.

Luther ei taivu kannattamaan näkemystä ruhtinainden velvollisuudesta suojella alamaisiaan keisaria vastaan, koska hänen mukaansa ruhtinainden alamaiset ovat *vielä enemmän* keisarin alamaisia. (WA Br 5, 259.) Hän antaa raamatullisia esimerkkejä tilanteista, joissa Jumala syrjäytti vääramielisen hallitsijan, kunhan sorrettu osapuoli vain Jumalaan luottaen odotti oikeuden tapahtumista (mt., 260). Tämä ku-

vastaa Lutherin käsitystä siitä, kuinka Jumala voi käyttää ihmisiä naamionaan maan päällä toimiesaan. Turmeltunut esivalta saa rangaistuksensa tavalla tai toisella. Lutherin käsitys Jumalan lain esijaisuudesta maalliseen lakiin nähden velvoittaa kieltäytymään jumalattomien käskyjen toteuttamisesta ja kärsimään kieltäytymisen seuraukset, jos sellaisia tulee.

Myöskään juristien esittämät feodaalisessa järjestelmässä tunnetut oikeusperiaatteet valan rikkomisen tai laittomien toimien seuraamuksista eivät vakuutaneet Lutheria, sillä Jumalan sana ja sen määräys kuuliaisuudesta esivaltaa kohtaan nousevat näiden yläpuolelle (Apt. 5:29). Roomalaisen oikeuden pykälä, joka sallii voimankäytön voimankäyttöä vastaan (*vim vi repellere licet*) ei ole Lutherin mukaan sovellettavissa esivaltaan. (WA Br 5, 258–259.) Keisari on henkilön lisäksi asemansa suora edustaja ja osa Jumalan säätämää järjestystä maan päällä, joten henkilöiden välinen lainsäädäntö ei päde tässä tapauksessa. Tarvitaan keisarin asemaan kohdistuva oikeudellinen toimi, kuten kaikkien vaaliruhtinainden yksimielinen päätös poistaa tämä asemastaan. Lutherin mukaan kenenkään ei tule perua kuuliaisuuttaan tai vastustaa keisaria niin kauan kuin tämä on asemassaan eikä ole saanut *rangaistusta* (mt., 259). Jää epäselväksi, tarkoittaako Luther *rangaistuksella* Jumalan vai vaaliruhtinainden yksimielistä tuomiota keisarin syrjäyttämistä. Kirjeestä voi joka tapauksessa löytää avaimen Lutherin taivutteluun. Kuuliaisuus Kaarlele kohtaan on ehdotonta *so lange er keiser ist*, mutta voisiko maallisesta oikeudesta löytyä vaaliruhtinainden yksimielisen päätöksen lisäksi muita tapoja katsoa keisarin menettäneen asemansa?

Augsburgin valtakunnanpäivät 1530

Vuonna 1529 Suleimanin joukot piirittivät Wieniä syyskuun lopulta lokakuun puoliväliin, jolloin Osmanien armeija lyötiin takaisin. Kaarle oli Cognacin liigaa vastaan käymänsä sodan jälkeen asettunut Italiaan vahvistaakseen asemaansa siellä. Hän pyrki parantamaan suhdettaan paaviin Rooman ryöstön jälkeen (*sacco di Roma* 1527) muun muassa järjestämällä Firenzen piirityksen, jolla Klemens VII:n oman suvun Medicit palautettiin kaupungissa valtaan. Paavi kruunasi Kaarlen keisariksi vihdoon 24.2.1530. Kun keisari kutsui aiemmin tammikuussa seuraavat valtakunnanpäivät koolle Augsburgiin, hänen tar-

koituksensa oli kerätä tukea Osmanien valtakuntaa vastaan käydyn sodan jatkamiselle sekä järjestää kirkolliskokoukselle otolliset olosuhteet. Kaarle ymmärsi kirkon tarvitsevan uudistusta, mutta Klemens ei suostunut kirkolliskokoukseen ennen kuin protestantit oli palautettu kirkon yhteyteen. (LW 49, 280.) Ainakin Ranska ja Englanti vastustivat ajatusta kirkolliskokouksesta tilanteessa, jossa keisarin vahva asema tulisi näkymään kokouksen päätöksissä (Whaley 2012, 292).

Keisarin ilmoittamalla asialistalla muotoillaan selkeästi tavoite kirkon ja kristittyjen yhteyden löytämiseksi, ja Kaarle lupasi kuulla asiassa kaikkien mielipiteitä. Tämä saatettiin tulkita mahdollisuudeksi aloittaa Lutherin toivomat neuvottelut uskonrauhan saavuttamiseksi (LW 49, 281–282.) Sovitteluratkaisun realistisuuden voi kyseenalaistaa, mutta ruhtinailla oli joka tapauksessa valtakunnanpäivillä vuosien tauon jälkeen mahdollisuus kohdata keisari henkilökohtaisesti.

Juhana pyysi Lutheria, Melanchthonia, Jonasta ja Bugenhagenia laatimaan selkeän esityksen niistä uskonkohdista, jotka erottivat heidät katolisista. Artiklojen tulisi olla valmiina alle viikossa, ja teologien tulisi järjestää asiansa niin, että he Bugenhagenia lukuun ottamatta voisivat lähteä Juhanan kanssa Torgaun kautta Coburgiin, Saksin vaaliruhtinaskunnan eteläisimpään ja Augsburgia lähinnä olevaan linnaan. (WA Br 5, 264–265.) Sieltä ne, joiden turvallisuus voitaisiin taata, jatkaisivat valtakunnanpäiville. Valtakunnankiroukseen julistettu Luther jäi Coburgiin Melanchthonin ja Jonaksen suunnatessa Juhanan mukana kohti Augsburgia.

Kaarlen saapuminen saksalaisille alueille myöhästyi, ja valtakunnanpäivät pääsivät alkamaan vasta kesäkuussa 1530. Innsbruckissa keisari kohtasi paaivin lähettilään ja katolisia ruhtinaita. Ryhmä suunnitteli keinoja kirkon yhtenäisyyden palauttamiseksi valtakunnanpäivien päätöksellä. (LW 49, 296.) Juhanan seurue puolestaan saapui Augsburgiin jo toukokuun alussa. Siellä kävi ilmi, etteivät luterilaisten teologien ennen valtakunnanpäiville lähtöä laatimat artikkelit riittäisi sellaisinaan, vaan Melanchthonin tulisi laatia kokonainen luterilaisen uskon puolustuspuhe. Hän lähetti *Augsburgin tunnustuksen* (*Confessio Augustana*) luonnoksen Lutherille hyväksyttäväksi ja korjattavaksi, ja Luther vastasi Melanchthonin tekstin kelpaavan sellaisenaan. Luther vihjaa, että olisi itse päätynyt erilaiseen muotoiluun, mutta Melanchthonin diplomaattinen esitys on pa-

rempi ... *Denn ich so sanfft vnd leise nicht tretten kan.* (WA Br 5, 319.)

Kirjeessään Juhanelle Luther osoittaa hyväksyneensä ajatuksen siitä, että hallitsijat määräävät alueidensa uskonnosta. Vaaliruhtinas oli saanut tiedon, ettei keisari sallisi protestanttisia saarvoja Augsburgissa. Valtakunnankaupunki oli keisarin alaisuudessa, ja asia oli Lutherin mielestä selvä: luterilaiset eivät saarnaisi Augsburgissa. (WA Br 5, 311, 319.) Kirjeenvaihto ruhtinaiden suuntaan kertoo asetelmista ja siitä, miten Luther koetti vaikuttaa niihin. Hän vetoaa muiden muassa Filippiin, jotta tämä ei hakisi yhteistyötä Zwinglin seuraajien kanssa (mt., 330–332), ja Juhanaan, jotta tämä luottaisi Jumalaan eli pysyisi politiikassaan maltillisena (mt., 325–327).

Augsburgin tunnustus oli alkujaan tarkoitus esittää vain Saksin vaaliruhtinaan nimissä. Kaarlen saavuttua kävi ilmi, että toiveet neuvotteluista ja sovitteluratkaisuista olivat epärealistisia. Juhana katsoi, että puolustuspuheen taakse oli saatava koko luterilainen liike. (Christensen 1984, 427.) Brück luki *Augsburgin tunnustuksen* 25.6.1530 keisarille ja säädylle latinaksi ja saksaksi katolisten vastarinnasta huolimatta. Saksin vaaliruhtinaan kanslerin esittämän tunnustuksen allekirjoittivat vaaliruhtinaan ja tämän pojan lisäksi Brandenburgin maakreivi, Braunschweig-Lüneburgin herttuat, Anhalt-Köthenin ruhtinas, Mansfeldin kreivi sekä valtakunnankaupunkien Nürnbergin ja Reutlingenin edustajat. Myös Hessenin maakreivi allekirjoitti valtakunnanpäiville esitetyn tunnustuksen, vaikka siinä esitetty tulkinta ehtoollisesta oli luterilainen. Zwingliä seuraavat protestantit jättivät valtakunnanpäiville oman tunnustuksensa, ja Strasbourg jätti keisarille vielä kolmannen tunnustuksen (Bainton 1950, 325), joka oli laadittu nimensä *Confessio Tetrapolitana* mukaan neljän eri kaupungin puolesta.

Tunnustusta laatiessaan luterilaisten ja katolisten yhteyttä toivonut Melanchthon oli pohtinut, kuinka paljon katolisille voisi tehdä myönnytyksiä uskonkohtien muotoilussa. Tunnustuksessa tehdään esimerkiksi selvä pesäero katolisten tuomitsemiin John Wycliffin opetuksiin, vaikka Wittenbergin teologien opit ammensivat niistä paljon. Melanchthon toivoi myös, että tunnustuksen esittäminen avaisi mahdollisuudet neuvotteluille. Tämä näkyy hänen Lutherille kirjoittamassaan kirjeessä, jossa hän kysyy, kuinka paljon katolisille voi antaa periksi opillisissa kysymyksissä (WA Br 5, 397). Luther oli tyytyväinen kuullessaan, että tunnustus oli esitetty valtakunnan-

päivillä. Hän katsoi katolisille tehdyn jo liikaakin myönnytyksiä ja antoi Melanchthonille ohjeen olla poikkeamatta missään evankeliumin opetuksista (mt., 407).

Luterilaisesta tulkinnasta kiinni pitäminen tarkoitti joka tapauksessa, että keisarin hovin kanslerin Alfonso de Valdésin kanssa käydyt neuvottelut päättyivät tuloksettomina. Kaarle yritti henkilökohtaisesti taivutella Juhanan ja Filipin perumaan tunnustuksen osiltaan heinäkuun 3. päivänä käydyissä keskusteluissa. Ruhtinaat eivät olleet valmiita taipumaan, ja seuraavaksi keisari aloitti katolisten säätyjen kanssa neuvottelut toimenpiteistä luterilaisia vastaan. (LW 49, 359.) Juhana kääntyi jälleen Lutherin puoleen kysyäkseen, kuinka tilanteeseen tulisi reagoida (WA Br 5, 437). Luther koettaa vastauksessaan vakuuttaa vaaliruhtinaansa siitä, kuinka paljon on jo saavutettu. Vaikka protestanttisten pappien saarnaaminen Augsburgissa oli kielletty, vaaliruhtinas saattoi esittää tunnustuksen keisarin edessä (mt., 453). Luther kirjoittaa valtakunnanpäivien kutsussa mainitusta lupauksesta, joka hänen mukaansa takaisi keisarin kuuntelevan luterilaisten asian. Hän kannustaa Juhanaa tunnustamaan keisarin vallan mutta kieltäytymään noudattamasta Jumalan sanan vastaisia päätöksiä ja tarvittaessa vastaamaan siitä hengellään. (mt., 454.)

Kun Luther kirjoitti vastaustaan, oli Kaarle jo tehnyt seuraavan siirtonsa. Hän oli antanut 5.7.1530 katolisille valtakunnansäädyille ehdotuksen toimenpiteistä protestantteja vastaan. Keskustelu käytiin kaupungintalolla, jossa valtakunnanpäivät kokoontuivat, mutta protestanttiset säädyn jätettiin kokouksen ajaksi salin ulkopuolelle (LW 49, 360). Keisari saattoi 9. heinäkuuta esittää tunnustuksen allekirjoittaneille valtakunnansäädyille omat vaatimuksensa. Kaarlen esityksen voi nähdä virallisena avauksena katolisten ja protestanttien välisille neuvotteluille, mutta Luther katsoi, ettei katolisille voinut tehdä myönnytyksiä. Siksi hän asiasta kuultuaan esittää, että Saksin vaaliruhtinaskunnan saattue joitakin edustajia lukuun ottamatta pyytäisi keisarilta lupaa poistua valtakunnanpäiviltä. Mitään ei olisi enää saavutettavissa, vaan luterilaiset olivat nyt esittäneet asiansa ja heidän tulisi odottaa keisarin tuomiota asiassa Jumalaan luottaen.

Lutherin ystävät olivat kirjeissään esittäneet arveluita katolisten säätyjen tulevista toimista, mutta Luther kuittaa arvelut viittaamalla Wormsin ediktin käytännön tehottomuuteen. (WA Br 5, 480.) Nyt hän

halusi palata ystäviensä kanssa Wittenbergiin, mutta Juhanan seurue jäi vielä Augsburgiin. Keisarin esitettyä vaatimuksensa evankeliset säädyn torjuivat ne. Heinäkuun 16. päivänä Kaarle koetti vielä painostaa Juhanaa asettamalla tämän katolisen kirkon yhteyteen palaamisen vaaliruhtinaaksi nimittämisen ehdoksi (mt., 497).

Melanchthon kysyi Lutherilta neuvoa kanonisen lain noudattamisen suhteen (WA Br 5, 475–477). Vastauksessaan Luther selvittää käsitystään maallisen ja hengellisen hallitusvallan välisestä erosta. Hän ei kiellä mahdollisuutta, että yksi ja sama henkilö voisi olla sekä maallisen että hengellisen johtajan asemassa. Piispan ja maallisen ruhtinaan tehtävien hoito voi siis onnistua yhdeltä ihmiseltä, mutta tämän täytyy ottaa huomioon kummankin vallan rajat ja toimintatavat. Piispana hallitsija voisi määrätä uskontoon liittyvistä asioista, mutta nämä määräykset eivät koskisi välttämättä saman henkilön maallisia alamaisia. Maallinen hallitsija ei voi puolestaan käyttää valtuuksiinsa kuuluvia voimakeinoja hengellisen piirin asioissa. (mt., 492–494.) Lutherin ohje rajoitti jälleen Melanchthonin liikkumavaraa neuvotteluissa, koska kanonisen lain kunnioittaminen myös maallisena järjestyksenä oli käytännössä osa katolisten säätyjen esittämiä vaatimuksia.

Elokuun alussa katoliset säädyn esittivät *Augsburgin tunnustukselle* vastakirjoituksensa (*Confutatio Augustana*). Kirjoitus, joka vaatii protestantteja palaamaan kirkon yhteyteen, luettiin valtakunnanpäivillä Kaarlen nimissä, jolloin sen saattoi katsoa merkitsevän luterilaisten tunnustuksen virallista hylkäämistä. (LW 49, 402–404.) Elokuun 5. päivänä luterilaiset torjuivat kaksi päivää aiemmin esitetyn vastakirjoituksen ja vaativat saada tutustua siihen, mutta keisari ei suostunut tähän. Neuvottelut jatkuivat, kun luterilaiset ehdottivat, että kompromissiratkaisun löytämiseksi perustettaisiin molempien puolien seitsemästä neuvottelijasta koostuva valiokunta. Elokuun 16. päivänä työskentelynsä aloittanut valiokunta sai aluksi tuloksia aikaan, mutta jo kuusi päivää myöhemmin valtakunnanpäivät saivat tiedon valiokunnan työn epäonnistumisesta. (mt., 404–405.)

Luther kommentoi katolisten esityksiä kirjoittamalla, että ihmisen vallassa ei ole toimia Jumalan sanaa vastaan (WA Br 5, 574). Hän kannatti neuvotteluja luterilaisten asemasta keisarikunnassa (*pax politica*, ks. esim. WA Br 5, 531), mutta Augsburgissa keskusteltiin uskon sisällöistä. Luther puolusti Melanchthonia ja uskoi, ettei tämä huhuista huoli-

matta ollut valmis luopumaan luterilaisesta opista (mt., 622). Augsburgissa koottiin vielä kompromissiratkaisun löytämiseksi uusi pienempi valiokunta, mutta kumpikaan osapuoli ei ollut valmis ratkaiseviin myönnytyksiin. Elokuun viimeisenä päivänä, kun neuvotteluiden epäonnistumiset olivat kaikkien tiedossa, Juhana pyysi keisarilta lupaa poistua valtakunnanpäiviltä. Kaarle ei suostunut, koska valiokuntien epäonnistumisten jälkeen hänen tuli ottaa ohjat käsiinsä ratkaisun löytämiseksi eikä hän halunnut antaa luterilaisten poistua kaupungista ennen päätöslauselman esittämistä.

Syyskuun 22. päivänä Kaarle kutsui säädyt istuntoon, jossa hän esitteli hahmottelemansa päätöslauselman. Keisari katsoi nimissään luetun vastakirjoituksen *Augsburgin tunnustukselle* kumonneen tunnustuksen. Luterilaiset eivät saisi julkaista uusia kirjoituksia, eikä keisari ottanut vastaan Melanchthonin luonnosta *Augsburgin tunnustuksen puolustuksesta* (*Apologia confessionis Augustanae*, jonka viimeistellyn version Melanchthon julkaisi seuraavana vuonna). Spalatinin kertoman mukaan Kaarle olisi aluksi ollut valmis ottamaan puolustuksen vastaan, mutta hänen veljensä Ferdinand sai hänet muuttamaan mielensä (Kolb 1980, 49) – luterilaiset olisivat voineet tulkita kirjoituksen vastaanottamisen siten, ettei tunnustusta tyrmäty täysin. Edellisten valtakunnanpäivien hengessä päätöslauselmaehdotus sisälsi vaatimuksen katolisten oikeudesta uskontonsa harjoittamiseen luterilaisilla alueilla, mutta luterilaisuutta ei hyväksytty katolisilla mailla eivätkä katolisten ruhtinaiden alamaiset saaneet muuttaa luterilaisille alueille. Lisäksi luterilaisten piti olla valmiita vastustamaan zwingliiläisiä ja anabaptisteja keisarin rinnalla. Keisari ilmaisi myös pyrkimyksensä kirkolliskokouksen järjestämiseen.

Merkittävin kohta päätöslauselmassa lienee selkeästi asetettu takaraja: luterilaisten tuli 15. huhtikuuta 1531 mennessä ilmoittaa keisarille kantansa katolisen kirkon yhteyteen palaamisesta. Brück sai arvioida tilanteen ja torjui luterilaisten säätyjen nimissä pian päätöslauselmaehdotuksen. Seuraavana päivänä katoliset säädyt sopivat keisarikunnan ja kirkon suojaksi perustettavasta puolustusliitosta, johon Kaarle liittyi välittömästi. Luterilaiset kutsuttiin paikalle, heille kerrottiin liitosta ja heitä pyydettiin hyväksymään päätöslauselmaehdotus, mistä he jälleen kieltäytyivät. (LW 49, 422–424.) Nyt Juhana sai poistua Augsburgista. Hän jätti edustajansa valtakunnanpäiville ja suuntasi kohti vaaliruhtinaskuntansa maita.

Uusi laintulkinta mahdollistaa liittoutumisen

Strasbourg oli jo ainakin elokuusta 1530 asti koettanut palauttaa keskusteluyhteyden luterilaisiin. Syyskuussa luterilaiset aloittivat uudestaan keskustelut puolustusliiton perustamisen edellytyksistä protestanttisten valtakunnankaupunkien edustajien kanssa. Melanchthon suostui nyt keskustelemaan Bucerin kanssa, joka lähti 19. syyskuuta Augsburgista tapaamaan Lutheria henkilökohtaisesti (PCSS 1, 488–490, 499. Bucerin raportti tapaamisesta, ks. mt., 512–514). Juhana neuvotteli Strasbourgin edustajien kanssa kaupungin paluusta liittokeskusteluihin. Schwabachin artiklojen sijasta luterilaiset esittivät nyt *Augsburgin tunnustusta* puolustusliiton jäsenen yhteiseksi perustaksi, mutta Juhana ei enää pitänyt niiden hyväksymistä ehdottomana edellytyksenä liittoon kuulumiselle. (Christensen 1984, 428.)

Filip kirjoitti 2.10.1530 Juhanalle, Juhana Fredrikille ja Brückille, että puolustusliittoa valmisteleva kokous oli järjestettävä mahdollisimman pian (LW 49, 430). Juhanan hovissa ymmärrettiin, ettei uskonnollisesti ja poliittisesti herkkä tilanne kestäisi Lutherin nousemista ruhtinaita vastaan. Puolustusliitto piti saada perustetuksi, mutta sitä varten Luther tuli käännyttävä hankkeen tukijaksi. Saksin vaaliruhtinaan juristit tiesivät tilanteen ja ryhtyivät tarvittaviin valmisteluihin. Juhanan neuvonantaja Hans von Doltzig oli heti valtakunnanpäivien päätöslauselmaehdotuksen tultua julki hahmotellut vaaliruhtinaskunnan sotilaallisen puolustuksen järjestämistä (mt., 431). Brück kehitti tätä eteenpäin, mutta hän keskeytyi myös kysymykseen keisarin vastustamisen oikeudellisista perusteista. Yhteistyössä muiden Juhanan hovin oikeusoppineiden kanssa hän laati lausunnon, joka esitettiin Torgaussa Lutherille, Melanchthonille, Jonakselle ja Spalatinille. Lausunnon mukaan keisari on uskonasioissa yksityishenkilö eikä tuomari, joten hän ei ole pätevä toimimaan ilman kirkolliskokouksen päätöstä asiasta. (Scheible 1969, 66.) Mikäli keisari aloittaisi sodan luterilaisia vastaan, hän tekisi sen yksityishenkilönä. Lausunto perustaa näkemys laajalti kanoniselle laille ja vain osin roomalaiselle oikeudelle.

Näkemys uskonnosta keisarin toimivallan ulkopuolisena asiana sopii Lutherin käsitykseen maallisesta ja hengellisestä hallituksesta. Juristit esittivät perusteluiksi, että vaikka keisarilla olisikin toimivalta uskonnollisissa asioissa, kirkolliskokous on asian käsittelyssä korkeampi aste. Juristit vetoavat siis myös

oikeuskäytäntöihin: rangaistusta ei voi langettaa ennen kuin asian on käsitelty korkein oikeusaste, johon syytetty on vedonnut. (LW 49, 432.) Johtopäätös on se, että keisarille uskonto ei voi olla *casus belli*. Jos sodan perusteena on uskonto, keisari menettää asiassa asemansa. Saksin vaaliruhtinaan juristien esittämät perusteet sopivat juuri siihen mahdollisuuteen, jonka Luther oli jättänyt auki maaliskuun alussa Juhanalle kirjoittamassaan kirjeessä. Keisaria ei saa vastustaa *niin kauan kuin hän on keisari*. Lutherin johtama teologiryhmä toteaa, että he eivät aiemmin tienneet esivallan säätämän lain antavan oikeuden esivallan vastustamiseen. Vastauksessa myös ilmaistaan, että teologit ovat opettaneet *kuuliaisuutta esivallan säätämää lakia kohtaan*. (Scheible 1969, 67.)

Ratkaisevaksi osoittautui roomalaiseen oikeuteen perustuva argumentti, jonka mukaan keisarikunnassa voimassa olevan *Digestan* (osa *Corpus iuris civilis*-lakikokoelmaa) pykälä määräsi, että toimivaltansa ylittänyttä tuomaria ei tarvinnut totella. Jos keisari aloittaisi sodan evankelisia sääytyjä vastaan uskonnon perusteella, olisi hän ylittänyt toimivaltansa ja häntä saisi täten vastustaa aseellisesti. Luther oli valmis myöntämään, että keisarikunnan lain auktoriteetti nousi jopa keisarin itsensä yläpuolelle. Laki oli hänen silmissään maallisen järjestyksen tärkein peruspilari. Epäjärjestyksen Luther näki Antikristuksen työnä.

Esitetyn yksityisoikeudellisen argumentin johdosta kristittyjen ei tarvinnut ottaa nöyrästi vastaan esivallan väärin perustein määräämää rangaistusta, jos esivallan saattoi rangaistusta antaessaan katsoa ylittäneen toimivaltansa. Koska Luther hyväksyi itsepuolustuksen muita kuin esivaltaa vastaan, saattoi asemansa menettäneen keisarin joukkoja vastustaa siinä missä muitakin sodan aloittaneita ruhtinaita. Tapahtumien nopea muutos lokakuun lopulla 1530 yhdistettynä teologien vastauksen penseään sävyyn viittaavat siihen, että teologeja painostettiin hyväksymään sotilaallinen liittoutuminen. Torgaun neuvottelijat olivat kuulleet, että Augsburgissa valtakunnanpäiviä jatkaneet säädyt olivat luonnostelleet uuden, ensimmäistä tiukemmaksi kuvaillun päätöslauselmaehdotuksen (LW 49, 435). Lutherin kannalta juristien esittämät yksityisoikeudelliset argumentit olivat ratkaisun avain. Vaikka käytännössä puolustusliitot hyväksyvä kanta vaikuttaa aiempien kirjoitusten suhteen täyskäänökseltä ja hätäiseltä päätökseltä, Luther saattoi liittää uudet perusteet osaksi vanhaa esivaltamääritystään.

Vaikka lokakuun lopun käänne Lutherin argumentaatiossa ei ole mullistava, katson hänen kantansa muuttuneen vasta silloin. Hänen aikaisempi kirjeenvaihtonsa osoittaa hänen erottavan Saksin herttuun Yrjön kaltaiset katoliset ruhtinaat – *keisarin nimissä toimijat* – keisarista itsestään (ks. esim. 9.7.1530 *an Kurfürst Johann*, WA Br 5, 454 tai 28.3.1528 *an den Kanzler Gregor Brück*, WA Br 4, 422). Teologiryhmän taipuminen juristien esittämiin perusteisiin lokakuussa 1530 vaikuttaa ajoittuvan juuri silloin käytyihin keskusteluihin. Muotoilu *so konnen wirs mit der schrift nicht anfechten* viittaa siihen, että teologit eivät katsoeet voivansa kiistää juristien lausuntoa raamatullisin perustein⁵. Heille esitetty kanta oli uusi, ja se näytti oikeuttavan tarvittaessa jopa keisarin vastustamisen. Teologien vastauksen sävy tulee ymmärrettäväksi, kun muistaa Lutherin aiemmat kirjoitukset puolustusliittoja vastaan. Hän katsoi niiden kielivän Jumalaan luottamuksen puutteesta, provosoivan vastapuolta sotilaallisiin toimiin ja aiheuttavan siten pahimmillaan jo olemassa ololla konfliktin riskin. Hän suosi siis yhä pidättäytymistä sotilaallisesta liittoutumisesta, mutta *ei voinut kiistää* liittojen oikeutusta. Koska ruhtinaiden tuli suojella järjestystä ja alamaisiaan, oli heillä velvollisuus taistella myös järjestystä uhkaavia ruhtinaita vastaan. Keisari kuului järjestystä uhkaavien joukkoon, mikäli hän hyökkäisi uskonnon nojalla, koska silloin hän ei toimisi enää keisarina.

Luther ei hyväksynyt Bugenhagenin luonnonoikeudellisia tai Filipin konstitutionalistisia perusteita keisarin vastustamiselle, mutta Brückin yksityisoikeudelliset argumentit tarjosivat mahdollisuuden kääntää esivallan säätämä laki esivaltaa itseään vastaan. Quentin Skinner kirjoittaa, että Lutherin johtaman teologiryhmän jäsenten täytyi olla kiusaantuneita kanonisen lain laajasta käytöstä juristien esittämässä lausunnossa (1978b, 200). Kymmenen vuotta aiemmin Luther oli ollut polttamassa kanonista lakia, joten olisi erikoista, jos hän nyt oli todella hyväksymässä samaisen lain hallitsijoita korkeammaksi auktoriteetiksi. Lutherin kirjeiden englanninkielistä kokoelmaa toimittanut Gottfried G. Krodel arvioi, että teologeille ei välttämättä esitetty juristien perusteluita kokonaisuudessaan (LW 49, 431,432). Joka tapauksessa Luther viittaa *esivallan itsensä säätämään lakiin*, joka tuskin voi tarkoittaa kanonista lakia. Voidaankin olettaa, että juristien esittämistä argumenteista oleellisin oli vetoaminen *Digestan*

toisen kirjan ensimmäisen luvun pykälään kaksikymmentä (Scheible 1969, 66), jossa säädetään oikeudesta vastustaa toimivaltansa ylittänyttä tuomaria.

Huhut Lutherin täyskäännöksestä saivat muiden muassa Spenglerin tiedustelemaan asiaa. Helmikuun 15. päivänä 1531 kirjoittamassaan vastauksessa Luther kertoo juristien esittäneen monia perusteita, joita hän ei hyväksynyt (WA Br 6, 37). Teologit halusivat juristeilta vielä lisäselvityksiä – siihen asti he kehottaisivat yhä kuuliaisuuteen keisaria kohtaan. Suuri käänne Torgaussa saattoi siis perustua yhteen lainkohtaan, jonka teologit vastahakoisesti myönsivät, mutta halusivat vielä tarkemmin selvityksen sen perusteista. Luther ymmärsi kuitenkin, että asia tulitaiisiin tulkitsemaan hänen uutena kantanaan ja että tieto siitä leviäisi nopeasti (WA Br 5, 660).

Marraskuun lopulla Juhana lähetti protestanttille säädylle kutsun Schmalkaldeniin, jossa aloitettiin 22.12.1530 keskustelut suhtautumisesta tulevaan kuninkaanvaaliin (PCSS 1, 553). Kun paavi oli vihdoin suostunut kruunaamaan Kaarlen keisariksi, tämä halusi turvata kruunun pysymisen suvullaan. Tätä varten Kaarle oli valmis luopumaan roomalaisten kuninkuudesta veljensä hyväksi. Käytännössä se tarkoitti, että Ferdinand valittaisiin jo Kaarlen hallituskauden aikana tämän seuraajaksi. (Blockmans 2002, 126.) Brück kysyi Lutherilta, olisiko Juhanan soveliaista osallistua vaaliin ja siis äänestää Ferdinandia, vaikka tämän kielteinen suhtautuminen luterilaisia kohtaan oli yleisessä tiedossa. Luther katsoo, että Juhanan tulisi äänestää jo siksi, että toimellaan hän osoittaisi käytännössä vaaliruhtinaan arvonsa ja ettei arvoa otettaisi häneltä pois. Lisäksi Luther esittää pelkonsa mahdollisuudesta *saksalaisten alueiden* jakautumiseen ja sitä seuraavaan sotaan. (LW Br 5, 698–699.) Saksin vaaliruhtinas ei noudattanut Lutherin neuvoja (mt., 202–203), ja protestanttisten säätyjen kokoontumisen pääaiheeksi nousi puolustusliiton perustaminen.

Bucer oli kesästä asti työskennellyt aktiivisesti protestanttien yhteyden löytämisen puolesta. Hän uskoi jopa Zwinglin ja Lutherin välille voivan syntyä yhteisymmärryksen ehtoollisen sisällöstä, mutta todellisuudessa nämä kaksi eivät olleet valmiita hyväksymään toistensa näkemyksiä. (LW 50, 6.) Bucerin diplomatia osapuolten välillä johti joka tapauksessa siihen, että valtakunnakaupunkien edustajat alkoivat nähdä liittoutumisen luterilaisten kanssa mahdollisena. Esimerkiksi Strasbourg oli jo liittoutunut

Zürichin kanssa ja oli valmis kaikkien protestanttien väliseen sopimukseen, kun toisaalta Nürnberg suhtautui liittoutumiseen yhä kielteisesti. Spengler kirjoitti Lutherille ihmetelleensä neuvotteluissa, kuinka Saksin vaaliruhtinaan edustajat väittivät Lutherin lokakuussa vaihtaneen kantaansa täysin ja tukevan- sa nyt keisarin sotilaallista vastustamista (mt., 10). Kirjoitustensa perusteella Luther vaikuttaa vastustaneen sotilaallista liittoutumista vielä Brückin johtamille juristeille tekemänsä myönnytyksen jälkeenkin. Samoin hän jatkoi rauhanomaisten ratkaisujen ja keisarin kunnioittamisen puolesta kirjoittamista. Torgaussa käytyjen keskustelujen jälkeen Filipille lähettämässään kirjeessä hän jopa puolusti katolisten kanssa käydyissä neuvotteluissa tehtyä myönnytyksiä sillä perusteella, että ne osoittivat luterilaisten sovinnollisuuden ja saivat vastapuolen näkemään huonossa valossa (WA Br 5, 660–661).

Luther pysyi kannassaan, jonka mukaan Raamattu tuomitsee sotilaallisen liittoutumisen Jumalaa kohtaan osoitettuna epäluottamuksena. Siitä huolimatta Schmalkaldeniin kokoontuneet protestanttiset säädät sopivat joulukuun lopussa vuonna 1530 puolustusliiton perustamisesta, ja säädät allekirjoittivat virallisen peruskirjan seuraavan vuoden helmikuun 27. päivänä. Ruhtinaat olivat ottaneet ohjat omiin käsiinsä, mutta pyrkivät yhä legitimoimaan toimiaan teologien kirjoituksilla. *Schmalkaldenin liittoa* ei aikana kutsuttu liitoksi (*Bund*, ks. Koselleck 1972, 605), jottei sen olemassaolon ristiriitaisuus suhteessa Lutherin oppeihin tulisi niin räikeästi ilmi.

Ruhtinaiden otettua ohjat käsiinsä Luther jatkoi eksplisiittisesti alamaisten kapinoinnin tuomitsemista lukiessaan valtakunnakaupungit puolustustarkeitukseen perustetun yhteenliittymän legitimeiksi jäseniksi mutta kiistäessään muiden kaupunkien oikeuden jäsenyyteen (mt., 606). Vaikka valtakunnakaupunkien katsottiin olevan *keisarin kaupunkija*, niillä oli omat kaupunginraadit, joiden Luther katsoi edustavan hallitsijoiden säätyä. Jos kaupungilla ei ollut valtakunnakaupunkien tavoin itsenäistä asemaa, sitä ei voinut lukea hallitsijoiden säätyyn eikä sillä siten voinut katsoa olevan oikeutta itsepuolustukseen muita hallitsijoita vastaan. Joka tapauksessa kysymys uskonnon perusteella solmitusta puolustusliitosta jäi ratkaisematta kokonaisvaltaisesti. Schmalkaldenin liiton jäsenillä ei ollut yhteistä käsitystä kristinopista.

Juhana toivoi, että *Confessio Augustana* voisi olla puolustusliiton tunnustuksellinen perusta, mutta

Filip vaati, että myös *Confessio Tetrapolitanan* hyväksyneet säädyt voisivat liittyä mukaan. Lopulta Schmalkaldenin liiton peruskirjassa ei mainittu velvoitetta tiettyyn tunnustukseen. (Christensen 1984, 428.) Tämä olisi voinut johtaa Lutherin pelkäämän tilanteeseen, jossa luterilaiset joutuisivat uskonnon perusteella puolustamaan *Zwinglin harhaoppista käsitystä* ehtoollisesta. Zwingli itse oli oman tunnustuksensa takana ja kieltäytyi allekirjoittamasta *Confessio Tetrapolitanaa*. Schmalkaldenin liitto ei osallistunut Kappelin taisteluun, jossa Zwingli kaatui lokakuussa 1531. Bucer jatkoi työtään tunnustusten saattamiseksi lähemmäksi toisiaan, ja Strasbourg allekirjoitti Augsburgin tunnustuksen vuonna 1532 (mt.).

Päätelmät

Lutherin kanta esivallan vastustamiseen vuoden 1530 lopulla tulee hyvin esille hänen *Varoituksessaan rakaille saksalaisilleen* (*Warnunge D. Martini Luther, An seine lieben Deudschen*), joka valmistui painosta seuraavana vuonna. Augsburgin valtakunnanpäivien jälkeen Filip pyysi Lutheria kirjoittamaan terävästi katolisia säätyjä vastaan, johon tämä ilmoitti aloitaneensa kirjoitustyöt jo omasta aloitteestaan (WA Br 5, 660). Kirjoitus on vastaus katolisten säätyjen perustamalle sotilaalliselle liitolle. Sodan uhka oli Lutherin silmissä niin suuri, että hän halusi näkemyksensä oikeaoppisesta suhtautumisesta levottomuuksiin tiedoksi kaikelle kansalle.

Kirjoitus sisälsi Filipin toivoman hyväksynnän aseelliselle vastarinnalle, ja siksi sitä saatetaan pitää todisteena Lutherin muuttuneesta kannasta. Jos katoliset säädyt hyökkäävät, Luther hyväksyy aseellisen vastarinnan itsepuolustuksena. Hän vetoaa asiassa maalliseen lakiin ja juristien esittämiin perusteisiin. (WA 30 III, 282.) Oman tulkintani mukaan tämän tekstin näkeminen todisteena Lutherin täyskäännöksestä esivallan vastustamiskysymyksessä on jatkumoa Saksin vaaliruhtinaan lainopillisten neuvonantajien esittämille väitteille, joilla he yrittivät vahvistaa omaa asemaansa protestanttien liittoneuvotteluissa. Luther kyllä tunnustaa oikeuden vastarintaan, mutta viittaa perusteissa eksplisiittisesti juristeihin. Jos asian laita oli, kuten lainoppineet olivat hänelle selittäneet, kysymys vastarinnan oikeutuksesta kuului tässä tapauksessa maallisen oikeuden asiantuntijoille.

Luther jatkaa kirjoitustaan, ettei hän halua *yllyttää* ketään tai edes *oikeuttaa* itsepuolustusta, *denn das ist meins ampts nicht, viel weniger auch meines rich-tens odder urteils* (WA 30 III, 282). Luther kirjoittaa yhä luonnonoikeuteen vedoten verenvuodatusta vastaan, mutta katsoo, ettei kysymys itsepuolustuksesta koske häntä itseään hengellisen säädyn edustajana. Hän ei halua ottaa kantaa maallisen oikeuden piirissä olevaan asiaan. Sen sijaan hän kokee, että hänen tehtävänsä on tukea niitä ihmisiä, jotka kokevat ontantunnon tunteita ja huolta ajatellessaan vastarinnan olevan kapinointia. *Kapinointi* ei kuitenkaan tässä tapauksessa ole hyvä nimitys vastarinnalle. *Es sol einen andern namen haben, Den werden die Rechte wol finden* (mt., 283). Luther antaa ymmärtää, että juristeilla on vastaus tähänkin kysymykseen. *Jos määritelmä tai käsite tuottaa ongelmia, sen voi muuttaa*.

Vuoden 1531 huhtikuun 15. päivä ei tuonut tullessaan pelättyä sotilaallista yhteenottoa katolisten ja protestanttien välillä, vaikka Augsburgin valtakunnanpäivien päätöslauselmassa oli uhkavaatimus protestanttien saattamiseksi takaisin kirkon yhteyteen. Kumpikaan osapuoli ei halunnut sotaa, joten neuvottelut sovinnon löytämiseksi aloitettiin uudelleen. Aluksi tavoitteena oli päästä yksimielisyyteen opillisista kysymyksistä, mutta jo marraskuun loppuun mennessä neuvotteluissa oli kyse poliittisen rauhansopimuksen solmimisesta. Messua, avioliittoa, luostareita tai papistoa koskeissa kysymyksissä ei löytynyt yhteistä näkemystä, joten painopiste siirtyi kohti rauhanomaisen yhteiselon mahdollisuutta. Katolisten säätyjen edustajat esittivät yhä rajoituksia protestanttien uusien oppien ja kirkollisten uudistusten suhteen, mutta esille nousivat myös Kaarlen ajaman kirkolliskokouksen tukeminen, Ferdinandin kuninkuuden tunnustaminen ja keisarin avustaminen taistelussa Osmanien valtakuntaa vastaan. (Dueck 1982, 56–58.)

Luther kannatti poliittisten rauhanehtojen hyväksymistä mutta tuomitsi sellaiset ehdot, joiden hän katsoi olevan evankeliumia vastaan. Kesällä 1532 esitettyjen rauhanehtojen hän uskoi olevan niin hyvät kuin mahdollista ja kannatti niiden hyväksymistä (WA Br 6, 326). Lisäksi Luther uskoi, että Jumala huolehtisi ehtoihin jääneistä epäkohdista, sillä myönnytykset oli tehty rauhan nimissä. Filipin esittämän vastustuksen hän epäili liittyvän maakreivin taipumukseen tavoitella itselleen lisää valtaa (mt., 314). Hessenin maakreivi yrittikin varmasti käyttää Kaar-

len hankalaa tilannetta poliittisesti protestanttien hyväksi. Filipin ja monen muun protestanttisen säädyn vastustuksesta huolimatta Juhana oli Lutherin neuvosta jo valmis tekemään myönnytyksiä uskonasioissa, kun Kaarle yllättäen muutti kantaansa ja suostui neuvotteluihin poliittiselta pohjalta. Ilmeisesti Filipin taktikointi ja myönnytyksien tekemisestä kieltäytyminen olivat tehneet tehtävänsä. Nürnbergin uskonrauha solmittiin syksyllä 1532.

Lutherin teologiassa esivaltaa edustivat kaikki hallitsijat. Heidän tehtävänään oli pitää maallisen valtakunnan järjestystä yllä, ja heille oli tästä syystä oltava kuuliaisia. Keisarikuntaa tutkineen Joachim Whaleyn mukaan Kaarle V:n vaalisopimus tarkoitti, että keisarin asema määritettiin uudelleen yhä kauemmas monarkista kohti lakijärjestelmän erotuomaria (2012, 33). Whaley käyttämä ilmaisu on sikäli mielenkiintoinen, että Luther taipui oikeuttamaan keisarin sotilaallisen vastustamisen lopulta juuri tuomaria koskevan lainsäädännön perusteella. Ilmaisuu kertoo siitä, kuinka oleellisesti tuomiovalta kuului hallitsijoille saksalais-roomalaisen keisarikunnan federaatiota muistuttavassa järjestyksessä.

Pyrkiessään oikeuttamaan keisarin sotilaallisen vastustamisen Hessenin maakreivi Filip – mitä ilmeisimmin hovinsa neuvonantajien kanssa – keskittyi erityisesti konstitutionalistisiin argumentteihin. Filipin käsitys valtakunnasta perustui ajatukselle ruhtinaiden valitsemasta ruhtinaasta. (Shoenberg 1979, 9.) Hänen kannattamansa luterilaisen vastarintaopin koulukunnan näkemyksen voi eritellä kolmeen osaan. Ensiksikin se koostui alueellisesta partikularismista, joka korosti ruhtinaiden valtaa ja vapautta omalla alueellaan. Toiseksi siihen sisältyi myöhäiskeskiaikainen dualismin perinne, jossa keisari ja valtakunnansäädyt nähtiin erillisinä mahteina. Kolmantena oli korporatiivinen, keisarikunnan poliittisena liittona näkevä katsanto, jonka mukaan ruhtinaat olivat velvollisia vastustamaan valtakunnan edun hylännyttä keisaria. (Benert 1988, 188.) Luterilaisten kirjoittajien kontribuutio poliittisen vastarinnan puolesta esitettyyn konstitutionalistiseen argumentointiin oli merkittävässä asemassa myöhemmissä eurooppalaisissa keskusteluissa tulevina vuosikymmeninä ja vuosisatoina. On tärkeää huomata, että luterilaisessa teoretisoinnissa aseellinen vastustaminen ilmentyi juuri itsepuolustukseen tarkoitettussa voimankäytössä (Gelderen 2006, 154).

Wittenbergin teologeista Bugenhagen oli taipuvainen argumentoimaan keisarin aseellisen vastus-

tamisen puolesta paitsi konstitutionalistisin myös luonnonoikeudellisin perustein, joihin myös Melanchthon oli 1530-luvulta lähtien yhä valmiimpi yhtymään. Taustalla on ajatus itsepuolustuksen oikeutuksesta. Murhamiehen uhatessa ei ole väliä, onko hän lainsuojaton vai itse keisari, vaan itseään saa puolustaa. Melanchthon kehitti näkemystään vertauksilla luontoon ja viittasi esimerkiksi eläinten itsesuojeluvaistoon (Shoenberger 1979, 15). Teologiset perusteet aseellisen itsepuolustuksen oikeutuksen puolesta jäivät joka tapauksessa Wittenbergissä vähäiseen arvoon, sillä Lutherin työtoverit hyväksyivät ajatuksen kahdesta valtakunnasta pääpiirteis-

Luther hyväksyi lopulta monia edellä esitetyistä argumenteista kirjoituksiinsa, mikä näkyy esimerkiksi hänen näkemyksessään keisarikunnan luonteesta. Vuonna 1539 hänen kerrotaan esittäneen, ettei keisari ole Saksassa samanlainen monarkki kuin Ranskassa ja Englannissa hallitsevat kuninkaat (WA Tr 4, 236). Seitsemällä vaaliruhtinaalla on yhtä suuri valta kuin keisarilla, joskin keisarin kunnia on ylivertainen, tai kuten Luther asian muotoilee, vaaliruhtinaat eivät ole *aequali dignitate*. Hän jatkaa: *Illi septemviri et principes quatenus sunt membra politiae et caesaris, sunt politici, non christiani* (mt., 237). Toisin sanoen keisarikunnan jäsenenä ruhtinaat ovat poliittisia henkilöitä eivätkä kristittyjä.

Lutherin käsityksen mukaan hengellistä valtakuntaa johtavat evankeliumi ja rakkaus, kun taas maallisen valtakunnan järjestys perustuu lakiin. Laki on keskeinen käsite Paavalin ja Augustinuksen teologiassa, joten Lutherin painotus lain ensisijaisuudesta maallisessa järjestyksessä ei ole yllättävä. Samasta syystä on helppo ymmärtää, miksi lopulta juuri juridinen argumentti ratkaisi Lutherin kannalta kysymyksen keisarin vastustamisesta. Laki edustaa sitä Jumalan säätämää järjestystä, jota ei saanut rikkoa esivaltaa vastustamalla. Siksi laki voi nousta jopa esivallan yläpuolelle. *Toimivaltansa ylittäneen tuomarin vastustamisen sallivan yksityisoikeudellisen argumentin positiivinen tulkinta on lopulta keskeinen muutos Lutherin suhtautumisessa kuuliaisuuden rajan suhteen*. Evankeliumin vastaisten käskyjen passiivisen vastustamisen ja alistumisen rinnalle nousi oikeus ja velvollisuus puolustaa lain säätämää järjestystä myös silloin, kun se tarkoitti aseisiin tarttumista. Ensimmäinen premissi luonnollisesti rajoitti jälkimmäistä, eli aseisiin ei saanut tarttua tilanteissa, joissa evankeliumi sen kielsi.

Lutherin opetusten vakiintumisen myötä luterilaisuus saavutti poliittisen aseman, josta luopuminen olisi tarkoittanut käytännössä kirkon ja keisarikunnan suhteen saavutetun vallan ja vapauden luovuttamista takaisin. Luther itse ei pyrkinyt luomaan kattavia perusteoksia uuden kirkon tukipylväiksi, vaan hän reagoi niihin asioihin, joiden hän katsoi edistävän tai ehkäisevän evankeliumin levittämistä. Kyky reagoida aikaan ja ympäristöön on juuri se asia, jonka vuoksi Luther on niin oivallinen esimerkki politiikan teoreetikosta poliittikkona. *Ajankohtaiset poliittiset tapahtumat saivat hänet tulkitsemaan aiempia kirjoituksia uudelleen.*

Filipin kehitelemä argumentaatio Lutherin taivuteluksi on puolestaan mainio esimerkki siitä, kuinka poliittikon täytyy tarvittaessa ryhtyä politiikan teoreetikoksi. Jos teoria ei vastaa tosielämän tarpeita, on teoriaa muutettava. Hessenin maakreivin näkökulmasta wittenbergiläisen teologin vastahakoisuus protestanttien liittoja kohtaan näytti vaarantavan evankelisen liikkeen olemassaolon. Ruhtinaiden suorittama vallankaappaus liikkeen johdossa oli luterilaisuuden tulevaisuuden kannalta merkittävä politiikan linjanmuutos. Silti luterilaisista olisi voinut herkästi muodostua anabaptistien kaltainen vainottu ja marginaaliin ajettu ryhmä, jollei Luther olisi tiukasti pitänyt kiinni vaatimuksestaan esivallalle osoitettavasta kuuliaisuudesta. Hänen ymmärryksensä liikkeen ulkoisen kuvan siisteyden tärkeydestä tuli ilmi esimerkiksi Augsburgin valtakunnanpäivien aikaan vuonna 1530. Näennäiset myönnytykset uskonneuvotteluissa olivat hyvä keino tarjota katolisille säädylle kuva luterilaisista sovinnollisina ja hurskaina kristittyinä.

Quentin Skinner esittää, että luterilaiset olivat modernin esivallan vastustamisen oikeuttavan teoretisoinnin uranuurtajia vastoin yleistä käsitystä, jonka mukaan vasta kalvinistit loivat selkeän opin asiasta. Hänen mukaansa luterilaiset jättivät tosin tarkoituksella vastaamatta tärkeään kysymykseen tyrannin aseellisen vastustamisen oikeutuksesta (1978b, 225). Oletus, että tyrannikin olisi Jumalalta valtansa saanut esivallan edustaja, johtaa päätelmään, jonka mukaan Jumala voisi tarkoituksella tehdä pahaa. Luther ei nähdäkseni vaikene asiasta. Hän torjuu myös tyrannin vastustamisen yksiselitteisesti. Lutherin näkökulmasta maallisen oikeuden tulee määrätä asiasta, ja jos tyrannin vastustaminen ei ole sitä kautta mahdollista, on kristittyjen kärsittävä. Tyranni voi olla Jumalan rangaistus syntiselle kansalle, eikä Jumalan rangaistusta saa vastustaa.

Lutherin kirjoitus *Sidottu ratkaisuvallalta* (*De servo arbitrio*) vuodelta 1525 oli osa Erasmus Rotterdami-laisen kanssa käytyä väittelyä ihmisen vapaan tahdon ongelmasta. Lutherin mukaan ihmisen valintaa rajoittaa lähtökohtaisesti perisynti, jonka orja ihminen on. Tätä humanismin kritiikkiä ei useinkaan tulkita puheenvuoroksi ihmisen vapauden puolesta. Näkemys Jumalan ajallisesta toiminnasta tuo käsitykseen kuitenkin uuden näkökulman, sillä Jumala toimii Lutherin mukaan koko luomakunnan kautta. Hän on koko ajan läsnä myös *pahoissa* ihmisissä ja antaa *pahan* tapahtua heidän kauttaan ja käyttää heitä välineinään tai – toista Lutherin ilmaisua soveltaakseni – naamioinaan. (WA 18, 709.) Tämä on osa Jumalan määräämää järjestystä, eikä hän siis itse varsinaisesti tee pahaa. Tällainen järjestys sisältää itsessään pahuuden, jonka synnyn Luther ymmärtää Augustinuksen tavoin johtuvan syntiinlankeemuksesta.

Jos siis palaamme kysymykseen tyrannin syrjäyttämisestä, voimme sanoa, että Lutherin kielteinen kanta vastarintaan perustuu hänen teologiaansa. Jumalalla on ollut syynsä valtuuttaa tyranni esivallan edustajaksi, eivätkä ihmiset voi ymmärtää tuota syytä. Tyranni voi myös muuttua Jumalan vaikutuksesta, sillä jokainen ihminen on Jumalan ja Saatanan välinen taistelulenttä. Luther ei katsonut tarpeelliseksi kirjoittaa eksplisiittisesti tyrannian ongelmasta, mutta hänen vastauksensa kysymykseen on koostettavissa hänen muista kirjoituksistaan. Jumalan määräämässä järjestyksessä Jumala voi toimia myös pahojen kautta, ja kaikki esivalta on saanut valtuutuksensa Jumalalta maallisen järjestyksen ylläpitämisen nimissä.

Luterilaiset ruhtinaat tulkitsivat Lutherin myöntymisen esivallan vastustamisen mahdollisuuteen merkinä siitä, että Luther salli viimein protestanttien puolustusliiton perustamisen. Lutherin näkemys Raamatussa esitetystä Jumalan tuomiosta ihmisten liittoja kohtaan sivuutettiin käsitemuutoksella – Schmalkaldenin liittoa ei aikanaan kutsuttu protestanttien kesken *liitoksi*, koska käsite oli varattu kuvaamaan Jumalan solmimia liittoja. 1530-luvulle tultessa Luther ei enää ollut merkittävin uusien oppien luoja, vaan hän omaksui paljon muiden luterilaisten esittämiä näkemyksiä. Hänen arvonsa evankelisen opin auktoriteettina säilyi kuitenkin hänen kuolemaansa saakka. Syntyhistoriansa vuoksi luterilainen liike oli profiloitunut erityisesti Saksin vaaliruhtinaskuntaan, ja Lutherin läheiset välit etenkin Juha-

nan sekä tämän pojan Juhana Fredrikin kanssa pitivät hänet vaaliruhtinainden ensisijaisena teologisena neuvonantajana. Saksin vaaliruhtinaskunta oli huomattavan voimakas protestanttisten säätyjen keskuudessa, joten vaaliruhtinaan tuki ehdotetuille poliittikalinjoille oli tärkeää koko luterilaisen liikkeen kannalta, ja tuen saamiseksi täytyi käytännössä suostuella Luther asian puolelle.

Näyttää siltä, että luterilaisten 1520-luvun lopulla käymässä keskustelussa oikeudesta vastustaa esivaltaa ja solmia poliittisia liittoja oli kaksi keskustelijaa ylitse muiden. Toisaalla oli evankelisen liikkeen keskeinen hahmo ja oppi-isä Luther Saksin vaaliruhtinaan neuvonantajana, toisaalla nuori ja kunnianhimoinen Hessenin maakreivi Filip. Vuonna 1531 Luther kertoi ystävilleen protestanttien kesken käydyistä neuvotteluista ja siitä, kuinka jossain vaiheessa keskustelua *der landgraff sagte: Er Doctor, ihr radtet wol fein; wie aber, wen wir euch nicht folgeten?* (WA Tr 2, 405.) Filipiä oli kiinnostanut saada selville, mitä Lutherin hyvien neuvojen sivuuttaminen merkitsisi. Jälkiviisaasti voi todeta, että se tarkoitti luterilaisuuden kannalta liikkeen poliittisen painoarvon kasvua Lutherin näkemysten painoarvon vähenemisen kustannuksella. Se tarkoitti myös uusia tuulia luterilaisten tapaan määritellä esivaltaa. Alueellisia kirkkojärjestyksiä suunniteltaessa täytyi keskittyä kysymykseen siitä, millaiseksi uusi järjestys rakennettaisiin eli toisin sanoen siitä, millaiset esivallan rajojen tulisi olla uskontoon nähden. Lutherille maallinen esivalta oli osa Jumalan luomaa järjestystä. Teologi saattoi neuvoa ruhtinaita siinä, millaista hyvä ja jumalallinen politiikka voisi olla, mutta laista ja oikeudesta vastasi juuri maallinen esivalta eivätkä teologit.

VIITTEET

- Arvonimen *Rex Romanorum* tarkoituksena oli korostaa saksalaisten kuninkaaksi valitun henkilön oikeutta keisarin kruunuun. Lutherin aikana hallinnut Kaarle V oli viimeinen paavin kruunaama keisari.
- Uusi käsite syntyi ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Saksassa, kun teologi Karl Barth (1886–1968) mainitsi vuonna 1922 julkaistussa kirjoituksessa opin kahdesta valtakunnasta mahdollisesti ensimmäisen kerran. Nyt jo vakiintuneen käsitteen *Zweireichelehre* synnyn voi puolestaan ajoittaa vuoteen 1938, jolloin teologi Harald Diem (1913–1941) julkaisi teoksen *Luthers Lehre von den Zwei Reichen*. (Anselm 2004, 777–781.)
- Talonpoikaiskapinat eivät olleet myöhäiskeskiajalla harvinaisia, mutta saksalaisilla alueilla 1520-luvun puolivälissä syntyneet levottomuudet kukistettiin erityisen verisesti.

- Keisari oli allekirjoittanut kruunajaisissaan vaaliosopimukseen (*Wahlkapitulation*, ks. RTA 1, 867, 872–873), joka oli ensimmäinen laatuaan ja sellaisena merkittävä dokumentti keisarikunnan uudistuksista ja säätyjen vallan kasvusta. Vaaliruhtinaat halusivat sopimuksella estää Kaarlea keräämästä itselleen liikaa valtaa, ja Kaarlen jälkeen kaikki keisarit joutuivat allekirjoittamaan vastaavan sopimuksen (Whaley 2012, 160).
- Raamatullisten perusteiden ensisijaisuus Lutherin ajattelussa tulee mielenkiintoisella tavalla esille esim. vertailtaessa hänen tekstejään Marsilius Padovalaisen kirjoitusten kanssa (ks. Slenczka 2015, 103–110).

LÄHTEET

TEOSSARJAT JA NIISTÄ KÄYTETYT LYHENTEET

- LC: *Luther's correspondence and other contemporary letters 1–2* (toim. Preserved Smith). 1913–1918. Philadelphia: Lutheran Publication Society.
- LW: *Luther's works 1–55* (toim. Jaroslav Pelikan ja Helmut T. Lehmann ym.). 1955–1986. Saint Louis, MI: Concordia Publishing House ja Philadelphia: Fortress Press.
- PCSS: *Politische Correspondenz der Stadt Strassburg im Zeitalter der Reformation 1–5*. Urkunden und Akten der Stadt Strassburg. Zweite Abtheilung. 1882–1898. Strasbourg: Verlag von Karl J. Trübner (Bde. 1–3); 1928–1933. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung (Bde. 4–5).
- RTA: *Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. 1–20*. 1893–. Historische Kommission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- WA: *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe 1–69*. 1883–2001. Weimar: Böhlau.
- WA Br: *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Briefwechsel 1–18*. 1930–1985. Weimar: Böhlau.
- WA Tr: *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Tischreden 1–6*. 1912–1921. Weimar: Böhlau.

MUU KIRJALLISUUS

- Anselm, Reiner. 2004. *Zweireichelehre*. Teoksessa Gerhard Müller (toim.), *Theologische Realenzyklopädie* 36. Berliini: Walter de Gruyter, 776–784.
- Aretin, Karl Otmar von, Conze, Werner, Fehrenbach, Elisabeth, Hammerstein, Notker ja Moraw, Peter. 1984. Reich. Teoksessa Otto Brunner, Werner Conze ja Reinhart Koselleck (toim.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* 5. Stuttgart: Klett-Cotta, 423–508.
- Bainton, Roland H. 1950. *Here I stand: a life of Martin Luther*. Nashville: Abingdon-Cokesbury Press.
- Benert, Richard R. 1988. Lutheran resistance theory and the imperial constitution. *Lutheran Quarterly* 2, 187–207.
- Blockmans, Wim. 2002. *Emperor Charles V. 1500–1558*. Lontoo: Arnold Publishers.
- Christensen, Carl C. 1984. John of Saxony's diplomacy, 1529–1530: reformation or realpolitik? *The Sixteenth Century Journal* 15, 419–430.
- Collingwood, Robin G. 1944. *An autobiography*. Lontoo: Pelican Books.
- Conze, Werner, Oexle, Otto Gerhard ja Walther, Rudolf. 1990. Stand, Klasse. Teoksessa Otto Brunner, Werner Conze ja Reinhart Koselleck (toim.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 155–284.

- Dueck, Abe J. 1982. Religion and temporal authority in the reformation: The controversy among the Protestants prior to the peace of Nuremberg, 1532. *Sixteenth Century Journal* 13:2, 55–74.
- Estes, James M. 2003. Luther on the role of secular authority in the reformation. *Lutheran Quarterly* 17, 199–225.
- Estes, James M. 2005. *Peace, order and the glory of God: Secular authority and the church in the thought of Luther and Melancthon 1518–1559*. Leiden: Brill.
- Gelderen, Martin van. 2006. 'So meerly humane': theories of resistance in early-modern Europe. Teoksessa Annabel Brett, James Tully (toim.) ja Holly Hamilton-Bleakley, *Rethinking the foundations of modern political thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 149–170.
- Höpfel, Harro M. 1991. *Luther and Calvin on secular authority*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Höpfel, Harro M. 2006. Scholasticism in Quentin Skinner's Foundations. Teoksessa Annabel Brett, James Tully (toim.) ja Holly Hamilton-Bleakley, *Rethinking the foundations of modern political thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 113–129.
- Kolb, Robert. 1980. Augsburg 1530: German Lutheran interpretations of the diet of Augsburg to 1577. *Lutheran Quarterly* 23, 125–146.
- Koselleck, Reinhart. 1972. Bund, Bündnis, Föderalismus, Bundesstaat. Teoksessa Otto Brunner, Werner Conze ja Reinhart Koselleck (toim.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* 1. Stuttgart: Klett-Cotta, 582–671.
- Mitchell, Joshua. 1992. Protestant thought and republican spirit: How Luther enchanted the world. *The American Political Science Review* 86, 688–695.
- Scheible, Heiz (toim.). 1969. Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546. *Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte* 10. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn.
- Shoenberger, Cynthia Grant. 1977. The development of the Lutheran theory of resistance: 1523–1530. *Sixteenth Century Journal* 8:1, 61–76.
- Shoenberger, Cynthia Grant. 1979. Luther and the justifiability of resistance to legitimate authority. *Journal of the History of Ideas* 40, 3–20.
- Skinner, Quentin. 1978a. *The foundations of modern political thought: The renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin. 1978b. *The foundations of modern political thought: The age of reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slenczka, Notger. 2015. Der Raum des Politischen und seine Grenzen: Von der Gegenwartsrelevanz der lutherischen Obrigkeitstheologie. *Luther: Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 86, 98–113.
- Strauss, Gerald. 1959. The religious policies of dukes Wilhelm and Ludwig of Bavaria in the first decade of the protestant era. *Church History* 28, 350–373.
- Whaley, Joachim. 2012. *Germany and the Holy Roman Empire: From Maximilian I to the peace of Westphalia 1493–1648*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolgast, Eike. 1977. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände: Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen. *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte* 47. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn.